

کارکرد حج در گسترش وحدت، استکبارستیزی و ظلم‌ستیزی

میان مسلمانان متأثر از مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی تشیع

زاهد غفاری هشتجین^۱ و علی اکبر فهیمی^۲

چکیده

حج بزرگترین اجتماع مسلمانان و پدیده‌ای چند بعدی و فراملی است. این فریضه کارکردهای متنوعی دارد و از ابعاد مختلفی تشکیل شده است که این ابعاد در طول پانزده قرن از ظهور اسلام تأثیرات فراوانی از فرهنگ سیاسی مذهب شیعه داشته است. پرداختن به نقش و جایگاه فرهنگ سیاسی تشیع در حج می‌تواند تأثیر این مذهب را بر عموم مسلمانان به نمایش بگذارد.

نویسنده این پژوهش با روش کیفی تحلیل اسنادی با رویکرد توصیفی-تحلیلی و از طریق گردآوری داده‌ها از روش فیش برداری دنبال پاسخ به این پرسش است که مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی تشیع چه نقش و جایگاهی در کارکرد حج دارد؛ در این پژوهش روی تأثیر سه مؤلفه محوری در فرهنگ سیاسی تشیع، (عدالت خواهی، استکبارستیزی و تقیه) بر حج تمرکز خواهد شد. بر اساس یافته‌های این پژوهش حج تحت تأثیر فرهنگ سیاسی تشیع به فرصتی برای نمایش ظلم‌ستیزی، تبلور عدالت خواهی و فرصتی برای قیام و مقابله یکپارچه،

۱. (z_ghafari@yahoo.com)

۱. استاد علوم سیاسی دانشگاه شاهد، تهران.

۲. دانشجوی دکتری مطالعات سیاسی انقلاب اسلامی دانشگاه شاهد (نویسنده مسئول)، تهران.
(aliakbar7091@gmail.com)

عظیم و عزتمندانه ملت‌های مسلمان علیه مفسدان و حمایت از حرکت مستضعفان علیه مستکبران تبدیل شده است.

کلید واژه‌ها:

فرهنگ سیاسی تشیع، حج، عدالت خواهی، استکبارستیزی، تقیه

مقدمه

حج پدیده‌ای چند وجهی است که به جنبه‌های فردی محدود نمی‌شود. این فریضه از ابعاد دینی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی، هنری و حتی روان‌شناختی تشکیل شده که می‌تواند به تفصیل بررسی و پژوهش شود؛ چنان‌که می‌توان برای تعیین ساختار فرهنگی این پدیده و عناصر تشکیل‌دهنده آن، بررسی‌های تفصیلی انجام داد. خداوند متعال در حج علاوه بر کارکردهای معنوی، کارکردهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی قرار داده است. حج فرصتی برای ادغام بین فرهنگ‌های مختلف ایجاد می‌کند. حج نه تنها حجاج را به مسلمانان مخلص و اهل عمل تبدیل می‌کند، بلکه ظرفیت آن را دارد که جامعه را به واسطه افزایش صداقت و تقوای مسلمانان به جامعه‌ای بهتر تبدیل کند بنابراین، حج تأثیر زیادی بر اقتصاد، آموزش، دینداری، سیاست و فرهنگ جامعه دارد.

کعبه مقدس و اجتماع عظیم امت اسلامی در ایام حج در یک مکان، به خودی خود می‌تواند باعث ایجاد تفاهم، وحدت فکر و تأثیرپذیری متقابل مسلمانان از یکدیگر شود. در واقع می‌توان گفت: حج زمینه‌ای را فراهم می‌کند که در نتیجه آن حاجی به مسلمان و عضو اجتماعی بهتر در برخورد با مردم و انسانی تأثیرگذار تر در جامعه تبدیل شود. آموزه‌های حج مطلوب، نه تنها حجاج را به مسلمانانی مخلص‌تری تبدیل می‌کند، بلکه این قابلیت را دارد که جامعه را به واسطه ره‌توشه‌های حجاج به جامعه‌ای بهتر تبدیل کند.

فرهنگ سیاسی موجود در حج از عناصر و مؤلفه های مختلفی تشکیل شده است که ریشه در تاریخ، سنت و فرهنگ سیاسی جوامع و مذاهب مختلف اسلامی دارد. با نگاه به تاریخ و فرهنگ سیاسی شیعه می توان دید که بزرگان و زعمای شیعه از قرون گذشته تا دوران معاصر از ظرفیت حج در مسیر وحدت، اتحاد و تقرب مذاهب استفاده کرده اند. اما علاوه بر وحدت و تقرب، فرهنگ سیاسی تشیع ظرفیت های زیادی دارد تا بتواند در حج تأثیرگذار باشد.

مؤلفه پیوند دیانت و سیاست، جهاد، ایثار و شهادت، امر به معروف و نهی از منکر، تقیه، استکبارستیزی، شهادت طلبی، عدالت خواهی، حمایت از مستضعفین و... از جمله عناصر موجود در فرهنگ سیاسی تشیع است که بر روابط شیعیان با سایر مذاهب و ادیان تأثیرگذار بوده است. نویسنده در این مقاله به بررسی تأثیر سه مؤلفه استکبارستیزی، تقیه و عدالت خواهی بر حج می پردازد.

با توجه به عدم وجود ادبیات اختصاصی در زمینه نقش فرهنگ سیاسی شیعه در حج، تولید متن در این زمینه ضروری است. از جمله فواید این تحقیق می توان به توسعه ادبیات مربوط به فرهنگ سیاسی حج و ارائه راهکار یادآوری هایی برای کارگزاران حج استفاده از ظرفیت های فرهنگ سیاسی اشاره کرد.

تعاریف و چارچوب مفهومی

۱. تعاریف

الف) فرهنگ سیاسی

فرهنگ باورها و ارزش هایی است که در یک روند تعاملی در جامعه شکل می گیرد. تفاوت انسان ها باعث می شود در جوامع مختلف باورها و ارزش های گوناگون شکل گیرد. (کوزر و روزنبرگ، ۱۳۹۳، ص ۴۴)

این احساسات، باورها و ارزش ها وقتی در نسبت با قدرت، سیاست و حکومت

شکل گیرد، فرهنگ سیاسی نامیده می‌شود. فرهنگ سیاسی تأثیری قطعی بر زندگی اجتماعی انسان‌ها دارد؛ این تأثیر به نفوذی انکارناپذیر بر رفتار سیاسی اعضای جامعه منجر شده و به افکار اعضای آن جامعه شکل می‌دهد. برای نخستین بار گابریل آلموند از واژه «فرهنگ سیاسی» استفاده کرد. وی اعتقاد داشت هر نظام سیاسی شامل رفتار واره‌های خاصی است که به عمل سیاسی ویژه هر فرد منجر می‌شود. این رفتار واره در دیدگاه آلموند «فرهنگ سیاسی» نامیده شده است. (1963 Almond & Verba)

با وجود آنکه جامعه‌شناسان اروپایی ادعا دارند نمی‌توان فرهنگ را به اجزایی چون فرهنگ سیاسی، فرهنگ اجتماعی و... تقسیم کرد، اما در حوزه علوم اجتماعی امریکایی، جامعه‌شناسان بر این عقیده‌اند که می‌توان به ابعاد فرهنگی سیاست، به طور مستقل از دیگر وجوه آن پرداخت. (رزاقی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۰) رویکردهای مربوط به قدرت، حکومت، دولت، ملت، حاکمیت، مشروعیت، آزادی، دموکراسی، مشارکت سیاسی، عدالت اجتماعی، برابری، حقوق اساسی، هویت سیاسی و دیگر پدیده‌های مربوط به قلمرو سیاست نیز از دیگر عناصری است که ریشه در باورها، ارزش‌ها و نگرش‌های یک جامعه دارد و در نتیجه با فرهنگ سیاسی آن جامعه در ارتباط است. بنابراین با دامنه گسترده‌ای که این متغیر اجتماعی - سیاسی پوشش می‌دهد، واضح است که برای آگاهی گسترده‌تر جامعه، باید به بررسی فرهنگ سیاسی رایج پرداخت. (هیکی و یوسفی، ۱۳۹۴، ص ۲)

ب) فرهنگ سیاسی تشیع

فرهنگ سیاسی تشیع به دسته‌ای از مؤلفه‌ها از قبیل اعتقادات، باورها، ارزش‌ها و نمادهای مذهبی شیعه اطلاق می‌شود که از دل جامعه و منابع شیعی به دست آمده و مبنای کنش و واکنش‌های شیعیان در برابر نظام‌های سیاسی و حکومت‌ها بوده است. (ابوطالبی، ۱۳۸۹ ص ۱۱)

این مؤلفه‌ها که از اعتقادات و مبانی فکری شیعه نشئت می‌گیرد، سازنده طرز تفکر و ایدئولوژی اجتماعی زندگی شیعیان است. مفاهیمی همچون عدالت اجتماعی، مبارزه با استکبار جهانی، محبت به اهل بیت، پیروی از رهبری مذهبی، خدمت به مسلمانان، مقاومت در برابر ظالمان، مشارکت سیاسی و... مؤلفه‌های فرهنگی است که به نوعی در زندگی اجتماعی-سیاسی شیعیان جاری است.

فرهنگ سیاسی شیعه، همچون دیگر فرهنگ‌های سیاسی، دارای تنوع و تفاوت دیدگاه‌هایی است که از فرهنگ سیاسی-مذهبی شیعه و موضوعاتی همچون احترام به نظرات مختلف علما، فقه پویا، تکثرآرا و... ناشی می‌شود. این نکته بسیار مهم است که درک صحیح و دیدگاه‌ها و عقاید، اصلی مهم در فرهنگ سیاسی شیعه است.

از جمله پیام‌های حجاج شیعه در حج می‌توان به تأثیر آن بر تفکر دیگر مسلمانان اشاره کرد. مسلمانان از طرفی نسبت به اتفاقات سایر مسلمانان جهان حساسیت‌های بسیاری دارند ولی به دلیل نبود ایدئولوژی و نمود سیاسی-اجتماعی در افکار و اندیشه‌های رهبران خود به بی‌عملی دچارند. این بی‌عملی خواست مسلمانان نیست، بلکه از نبود راه حل، نمونه و الگوی عمل نشئت می‌گیرد. در این میان شیعیان به دلیل فرهنگ سیاسی غنی و پربار خود، سرمشق خوبی برای مسلمانان هستند و حج می‌تواند به مهم‌ترین جایگاه تبادل فرهنگی میان مسلمانان تبدیل شود.

ج) حج

حج تمتع یکی از فروع دین و واجب شرعی و به معنای قصد زیارت خانه خدا در ایام خاص (روز هشتم تا سیزدهم ماه) ذی‌الحجه و با انجام مناسک مخصوصی انجام پذیرد. حج در اسلام جایگاهی ویژه دارد؛ به طوری که امام باقر علیه السلام آن را یکی از ارکان پنج‌گانه دین اسلام دانسته و فرموده‌اند: «بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ عَلَى الصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ وَ الصَّوْمِ وَ الْحَجِّ وَ الْوَلَايَةِ»؛ اسلام بر پنج پایه بنا شده است: نماز، زکات، روزه، حج

و ولایت. (الکلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۲، ص ۱۸)

مراسم حج یکی از اجتماعات بزرگ مسلمانان است این گردهمایی باعث می‌شود که حج علاوه بر ابعاد فردی، جنبه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی پیدا کند؛ به همین دلیل است که پیامبر گرامی اسلام ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام تأکید بسیاری بر انجام حج داشته‌اند و آن را عبادتی بدون جایگزین دانسته‌اند. برای حج آثار و منافع دنیوی و اخروی فراوانی ذکر شده است، اما آنچه مهم است منابعی است که حج برای امت اسلامی دارد؛ این منافع عبارتند از:

۱. ایجاد تبادل فرهنگی و اقتصادی میان مسلمانان؛

۲. کمک به حل مشکلات؛

۳. اتحاد و همدلی؛

۴. وحدت مسلمانان؛

۵. امت‌سازی.

حج نماد قدرت، اتحاد و اقتدار مسلمانان در برخورد با جهانیان است. میان کشورهای اسلامی نیز حج نماد و سمبلی از یکپارچگی جهان اسلام است.

حج یک کنفرانس بزرگ متشکل از نمایندگان کشورهای مختلف اسلامی است؛ به همین دلیل این ظرفیت را دارد که در آن مشکلات کشورهای اسلامی مطرح و برای آن راه حل پیدا شود. در موسم حج مردم کشورهای اسلامی بر اساس وحدت عقیدتی، شفقت، عشق، صفا و اخلاص گرد هم می‌آیند. پس تصمیم آنها برای قوانین و عدالت اجتماعی و حفظ حقوق بشر با هدف اطاعت از دستورات خداوند و جلب رضایت او، به نفع همه مسلمانان خواهد بود. کشورهای اسلامی نیز می‌توانند در نتیجه این وحدت، پیوندهای تجاری و فرهنگی خوبی با سایر ملل اسلامی برقرار کرده و به تدریج آنان را با تعالیم آسمانی اسلام آشنا کنند.

د) عدالت خواهی

عدالت خواهی از نگاه اسلام یک ارزش فطری است. در فرهنگ سیاسی تشیع، عدل در برابر ظلم و عدالت خواهی در کنار ظلم ستیزی قرار می گیرد. شیعه به قدری بر عدالت تأکید دارد که حتی برخی آن را مذهب عدالت و امامت می نامند (شریعتی، ۱۳۹۲، ص ۲۰)

در دیدگاه شیعه، مسلمان نه باید به دیگران ظلم کند و نه اجازه دهد به او ظلم شود. برای رسیدن به این هدف، مسلمانان باید علیه ظلم و ظالم ایستاده و برای دستیابی به عدالت تلاش کنند. به این ترتیب عدل و عدالت در فرهنگ سیاسی شیعه، اهداف سیاسی- اجتماعی مهمی را دنبال می کند. شهید مطهری با توجه به ابعاد سیاسی- اجتماعی اسلام، عدل را رعایت حقوق افراد و اعطا کردن حق افراد به هر ذی حق می داند. (مطهری، ۱۳۹۰: ص ۸۰)

در فقه شیعه برای تصدی بسیاری از مسئولیت های سیاسی، دینی و اجتماعی- از تصدی حکومت و قضاوت گرفته تا امامت جمعه و جماعات و... - شرط عدالت لازم است. این موضوع تقویت کننده جنبش های عدالت خواهانه میان شیعیان بوده است. حضرت علی علیه السلام در روایات مختلف بر پاسداشت عدل و عدالت تأکید داشته و این چراغ راه شیعیان در برخورد با حکومت های جور و مبارزه با بی عدالتی بوده است؛ چنانچه ایشان خطاب به یکی از فرمانداران خود فرموده اند:

استعمل العدل واحذر العسف والحيف فان العسف يعود بالجلا والحيف يدعوا الى السيف (سیدرضی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۵۹)

عدل پیشه کن و از سختگیری و بیدادگری پرهیز که سخت گیری مردم را به ترک دیار و امی دارد و بیدادگری به شورش مردم می انجامد.

امیرالمؤمنین در خصوص مفهوم عدالت نیز بیان داشتند:

«لَا عَدْلَ أَفْضَلُ مِنَ رَدِّ الْمَظْلَمِ»؛ هیچ عدالتی بهتر از بازگرداندن حقوق پایمال شده نیست. (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۴۴۶)

نتیجه عدالت خواهی، عدالت طلبی و اجرای عدالت در جامعه را نیز امام صادق علیه السلام این گونه بیان می‌کند:

«الْعَدْلُ أَحْلَى مِنَ الشَّهَادَةِ وَالْيَمْنُ مِنَ الزُّبَيْدِ وَأَطْيَبُ رِيحًا مِنَ الْمِسْكِ»؛ «عدالت از عسل شیرین‌تر، از کره نرم‌تر و از مُشک خوشبوتر است». (کافی، ج ۲، ص ۱۴۷)

شیعیان با تأسی به سخنان و روش بزرگان خود همواره به عدالت خواهی نظر داشته‌اند. این عدالت خواهی در جامعه تشیع در قرن‌های گذشته باعث به وجود آمدن انقلاب‌های متعدد و ایستادگی در برابر ظلم و استبداد بوده است. از قیام تنباکو، انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی در ایران گرفته تا انتفاضه شعبانیه و شکل‌گیری حشد الشعبی در عراق، ایستادگی انصار الله یمن در برابر فشارهای مختلف بین‌المللی، الگوشدن مبارزات حزب الله لبنان در مقابله با رژیم صهیونیستی و... همگی نتیجه دعوت به عدالت خواهی شیعه بوده است.

ه) تقیه

تقیه پنهان کردن حق و پوشاندن اعتقاد به آن در برابر مخالفان، به منظور اجتناب از ضرر دینی یا دنیایی است. (مفید، ۱۴۱۴ق، ص ۱۳۷) کلمه تقیه در لغت به معنای پنهان کردن عقاید، احساسات یا راهبردهای خود در زمان خطر بزرگ چه در حال حاضر یا چه در زمان بعدی است (دایرةالمعارف فقه فارسی، ۱۳۸۷ ش، ج ۲، ص ۵۸۵). تقیه در اصطلاح دینی معنای کتمان عقیده از ترس آسیب مادی یا معنوی است. شرط اضطرار، ضرورت و نیاز شدید در توسل به تقیه الزامی است.

هنگامی که عمار یاسرو خانواده‌اش اسلام آوردند، مشرکان به شدت عصبانی

شدند و خواستند بقیه مردم را از ورود به دین اسلام بترسانند؛ به همین دلیل عمار و خانواده‌اش را به تنه درختان خرما بستند، کتک زدند و از همه ابزارهای شکنجه علیه آنها استفاده کرد تا اینکه سمیه و یاسرا شدت شکنجه به شهادت رسیدند و عمار برای آنکه از دست آنها در امان بماند از اسلام به بدی یاد کرد و خدایان قریش را ستود. پس مشرکان آن را رها کردند؛ به این ترتیب در حالی که غمگین بود نزد رسول خدا ﷺ، پیامبر از او پرسید: «چه شده؟» عمار گفت: «ای رسول خدا ﷺ، من در امان نماندم تا اینکه به توبه گفتم و خدایانشان را به نیکی یاد کردم». پیامبر گفت: «در دلت چگونه بودی؟» عمار گفت: «به خدا ایمان داشتم». رسول خدا ﷺ به او فرمود: «ای عمار خداوند متعال عذر تو را قبول کرده است»؛ (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۱۹)

در قرآن آیه‌ای وجود دارد که تقیه را جایز و مشروع می‌داند:

- ﴿لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاءً وَيُحَذِّرْكُمْ اللَّهُ نَفْسَهُ وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ﴾ (آل عمران / ۲۸)

مسلمانان نباید کفار را در برابر مسلمان‌ها یار و سرپرست خود قرار دهند و هرکس چنین کاری کند هیچ‌گونه ارتباطی با خداوند ندارد، مگر اینکه از آنها بترسید و تقیه کنید و خداوند شما را از مجازات خودش برحذر می‌دارد و بازگشت همه به سوی اوست.

- ﴿مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ﴾ (نحل: ۱۰۶)

هرکس بعد از ایمانش به خدا کافر شود، گرفتار غضبی از جانب خدا و عذاب عظیمی خواهد شد؛ مگر کسی او را مجبور به اظهار کفر کند، درحالی‌که دلش آرام به ایمان است.

با وجود استفاده صحابه از تقیه در زمان پیامبر و در شرایط اضطرار، در میان اهل سنت استفاده گسترده‌ای از تقیه وجود نداشته است؛ دلیل این امر نیز آن است که اهل سنت اغلب از موقعیت مسلط و قدرتمندی برخوردار بودند و نیازی به پنهان کردن عقاید نمی‌دیدند. از سوی دیگر تقیه میان شیعیان پذیرفته شده بود که غالباً مجبور می‌شدند ایمان مذهبی خود را تحت حکومت های سنی مذهب پنهان کنند.

تقیه از نگاه فقها انواعی دارد. این تقسیم بندی بر اساس انگیزه و هدف فرد تقیه کننده، در نظر گرفته می‌شود. بر این اساس دو نوع تقیه وجود دارد:

۱. تقیه خوفی: تقیه کردن در برابر مخالفان، در جایی که بیم وارد آمدن ضرر جانی، مالی یا آبرویی وجود دارد (خمینی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۳۶)

۲. تقیه مداراتی یا تقیه تحبیبی: مخفی نگه داشتن عقاید برای موضوعاتی چون جلب دوستی و محبت مسلمانان، حفظ وحدت و رفع دشمنی و کینه (خمینی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص ۲۳۶). فقیهان امامیه با پیروی از روش ائمه معصومین علیهم‌السلام شرکت در نماز جماعت اهل سنت، شرکت کردن در مجالس، مراسم تشییع جنازه و عیادت بیماران آنان و امور اجتماعی از این دست را که به حفظ وحدت مسلمانان، افزایش عزت آنان و رفع سوءظن ها می‌شود، نمونه‌هایی از این نوع تقیه می‌دانند.

افرادی همچون شیخ انصاری تقیه مداراتی را تقیه‌ای مستحب و فقهایی چون امام خمینی علیه‌السلام این نوع تقیه را واجب می‌دانند.

امام خمینی علیه‌السلام درباره ملازم بودن رعایت تقیه و وحدت کلمه مسلمانان فرموده‌اند: اماراز تقیه مداراتی مورد خواست، که عبادت در آن حال دوست داشتنی‌ترین عبادت و بارزش‌ترین آنهاست، شاید به خاطر حفظ مصلحت مسلمانان و وحدت کلمه آنان باشد و پراکنده نبودن جمعیت آنان، تا آنکه در میان دیگر ملت‌ها، ذلیل نباشند و تحت سلطه کفار و بیگانگان قرار نگیرند.

(خمینی، ۱۳۶۸ش، ج ۲، ص ۲۰۰)

آیت الله خوئی نیز، رعایت تقیه را باعث افزایش مدارا میان مسلمانان می داند و چنین بیان می کند:

حکمت مدارا کردن با دیگر مسلمانان در نماز و غیر نماز، به خاطر حفظ مصلحت نوعی مسلمانان و وحدت کلمه آنان است... اینک شیعه با اوصاف زیبا به دور از تعصب و عناد و لجاج شناخته شود و به چیزهایی آراسته شود که شایسته است، تا آنکه بگویند: خدای رحمت کند جعفر بن محمد علیه السلام را، چه اصحابی تربیت کرده است. (خوئی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۳۱۶)

و) استکبارستیزی

استکبار وجود نوعی سلطه گری اقلیت محدودی زورگو و نفع طلب، بر خیل عظیم توده های محروم است. نقطه مقابل جبهه مستکبران، گروهی هستند که با استکبار مبارزه می کنند. نافرمانی، خود برترینی، فخر فروشی، تحقیر مستضعفان، منفعت طلبی، چشم داشت به اموال دیگران، خوف و دلهره و برده بینی دیگران، از ویژگی های بارز مستکبران است. (زارع و خیراندیش، ۱۳۹۷: ص ۱)

شیعیان به پیروی از خط مشی امامان معصوم علیهم السلام یکی از بارزترین جلوه های مبارزاتی خود را در قطع رابطه با دستگاه طاغوت تعریف کرده اند. آشکارترین دلیل این امر به رسمیت نشناختن دستگاه های خودکامه از سوی ائمه علیهم السلام بود. در دهه های بعد، به خصوص پس از افول قدرت ممالک اسلامی و قدرت گیری دول غربی و شرقی، فرهنگ سیاسی شیعه در ایران همواره بر استقلال و نفی سلطه بیگانگان تأکید داشت. از مقابله با عثمانی در دوره صفویه تا ایستادگی در برابر روسیه و انگلیس در دوره قاجار و شکست دسیسه های استکبار در دوران پهلوی، نمونه هایی از قدرت نمایی فرهنگی سیاسی شیعه بوده است.

اساس حرکت انقلاب اسلامی ایران به عنوان یک جنبش شیعی نیز ضد استعماری

و ضد استکباری بوده است و این موضوع برگرفته از آموزه‌های اولیای دین است؛ به طوری که امام خمینی علیه السلام به عنوان پیرو راستین مکتب حسینی، مقابله با طاغوت و استکبار را آغاز کرد و با همراهی مردم آن را به پیروزی رساند. مقابله با استکبار، ایستادگی در مقابل مستکبرین و طاغوت و زیر جبر آنها نرفتن، از نقاط مهم جنبش‌های سیاسی اجتماعی مسلمانان بوده است.

اگرچه عدالت‌خواهی و استکبارستیزی دو مفهوم متفاوت هستند، اما با نگاهی دین‌مدارانه و با نگاه به فرهنگ سیاسی شیعه می‌توان استکبارستیزی را مولود عدالت‌خواهی دانست. برخی استکبارستیزی را مصداقی از گفتمان عدالت‌خواهی می‌دانند.

استکبار، تجلی ظلم و ستم در جهان است. گفتمان آن، بر پایه نابرابری و بی‌عدالتی بنا شده و در تقابل مستقیم با آرمان عدالت قرار می‌گیرد. از این رو، هر کس که خواهان عدالت در جهان است، ناگزیر به مبارزه با استکبار و ظلم خواهد بود.

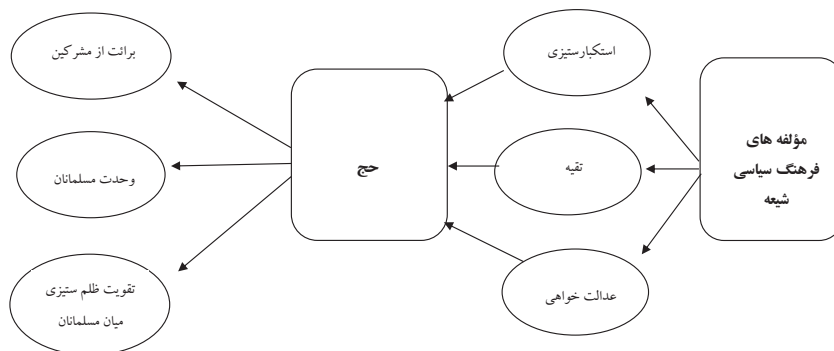
در واقع می‌توان این‌گونه بیان داشت که استکبارستیزی، فریادی از عدالت است. هر کس که خواهان دنیایی عاری از ظلم و ستم است، باید در این جبهه حق‌طلبانه حضور یابد و با استکبار و ظلم مبارزه کند. با وجود آنکه عدالت‌خواهی و استکبارستیزی دو مفهوم با ارتباط تنگاتنگ هستند و عدالت‌خواهی بدون استکبارستیزی امری محال است و از سوی دیگر، استکبارستیزی بدون عدالت‌خواهی نیز معنای خود را از دست می‌دهد. بنابراین این دو، دوروی یک سکه هستند و هر کدام بدون دیگری ناقص و بی‌معناست.

با همه این اوصاف درست است که عدالت‌خواهی و استکبارستیزی دو مفهوم مرتبط با یکدیگر هستند، اما می‌توان آنها را به عنوان موضوعاتی مجزا نیز در نظر گرفت؛ زیرا در هدف، دامنه، روش، مخاطب و ماهیت از هم متفاوت هستند.

۱. هدف: هدف اصلی عدالت خواهی، ایجاد جامعه‌ای عادلانه است؛ درحالی‌که هدف اصلی استکبارستیزی، مبارزه با ظلم و ستم و خودبرتری است.
۲. دامنه: عدالت خواهی، مفهومی وسیع‌تر است که شامل برابری، احترام به حقوق انسان‌ها، کرامت انسانی، انصاف و مسئولیت‌پذیری می‌شود؛ درحالی‌که استکبارستیزی، به طور خاص بر مبارزه با ظلم و ستم تمرکز دارد.
۳. روش: عدالت خواهی از طریق روش‌های مختلفی - مانند آگاهی بخشی، آموزش، تشکل‌یابی، فعالیت‌های مدنی و حمایت از مظلومان - دنبال می‌شود؛ درحالی‌که استکبارستیزی علاوه بر روش‌های ذکرشده، ممکن است شامل روش‌های مقابله‌ای، مانند اعتراضات و تظاهرات، نیز باشد.
۴. مخاطب: عدالت خواهی، همه افراد جامعه را به عنوان مخاطب خود می‌شناسد و خواهان ایجاد جامعه‌ای عادلانه برای همه است؛ درحالی‌که استکبارستیزی، به طور خاص بر ظالمان و مستکبران تمرکز دارد و خواهان مقابله با آنهاست.
۵. ماهیت: عدالت خواهی می‌تواند به عنوان یک هدف مستقل دنبال شود، حتی اگر ظلم، ستم و استکبار وجود نداشته باشد؛ برای مثال، تلاش برای ایجاد فرصت‌های برابر برای همه افراد جامعه، مصداقی از عدالت خواهی است، حتی اگر ظلم و ستم خاصی وجود نداشته باشد؛ درحالی‌که استکبارستیزی، در غیاب ظلم و ستم معنای خود را از دست می‌دهد.

۲. مدل مفهومی مقاله

فرهنگ سیاسی تشیع در ابعاد مختلف بر زندگی شیعیان تأثیرگذار بوده است. مؤلفه‌های سازنده این فرهنگ، قابلیت تأثیرگذاری و انتقال در موقعیت‌های مشترک میان شیعیان با دیگر مسلمان را دارد.

نقش و جایگاه مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی تشیع در حج

حج تأثیر و تأثرات فراوانی از فرهنگ سیاسی مسلمانان پذیرفته و از عناصر و مؤلفه‌های مختلفی تشکیل شده که ریشه در تاریخ، سنت و فرهنگ سیاسی جوامع و مذاهب مختلف اسلامی دارد. در این میان در پژوهش حاضر دنبال آن هستیم تا به تأثیر بعضی عناصر موجود در فرهنگ سیاسی مذهب تشیع بر حج اشاره کنیم.

با نگاه به تاریخ و فرهنگ سیاسی شیعه می‌توان دید که بزرگان و زعمای شیعه از قرون گذشته تا دوران معاصر از ظرفیت حج در مسیر وحدت، اتحاد و تقریب مذاهب استفاده کرده‌اند. اما علاوه بر وحدت و تقریب، فرهنگ سیاسی تشیع ظرفیت‌های بسیار زیادی دارد که می‌تواند در حج تأثیرگذار باشد. مؤلفه‌هایی همچون پیوند دیانت و سیاست، جهاد، ایثار و شهادت، امر به معروف و نهی از منکر، تقیه، استکبارستیزی، شهادت طلبی، عدالت خواهی، حمایت از مستضعفین و... از جمله عناصر موجود در فرهنگ سیاسی تشیع است که بر روابط شیعیان با سایر مذاهب و ادیان تأثیرگذار بوده است.

در این بخش با تأثیرات سه مؤلفه استکبارستیزی، تقیه و عدالت خواهی موجود در فرهنگ سیاسی تشیع بر حج و حجاج اشاره خواهد شد.

الف) نقش و جایگاه مؤلفه استکبارستیزی در حج

اعلان براءت از مشرکان از مناسک سیاسی حج است که سابقه آن به ابلاغ آیات نخستین سوره توبه، معروف به آیات براءت از مشرکان، به رسول گرامی اسلام ﷺ در موسم حج سال نهم هجری قمری مربوط می شود.

تا قبل از ابلاغ آیات براءت در مناسبت های مختلف، خداوند به مسلمانان در خصوص پیروی از مشرکان هشدار داده و اعلام کرده بود مؤمنان باید نسبت به بستن پیمان و همکاری با آنان هوشیار باشند؛ با این همه، وضعیت اجتماعی - سیاسی مسلمانان و ارتباط آنان با مشرکان پس از فتح مکه به گونه ای پیش رفت که برای پایداری اسلام و پرهیز از اعتماد بی جای مسلمانان به مشرکان، لازم بود به مسلمانان تذکری داده شود. در این زمان بود که آیات براءت بر پیامبر ﷺ نازل شد و این آیات در روز ۱۰ ذی حجه سال نهم هجرت به وسیله امام علی علیه السلام به مسلمانان ابلاغ شد:

- ﴿بَرَاءَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ * فَسِيحُوا فِي الْأَرْضِ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَأَنَّ اللَّهَ مُخْزِي الْكَافِرِينَ * وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ فَإِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَإِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِي اللَّهِ وَكَثِيرٌ مِّنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَدَابِ اللَّهِ﴾ (توبه: ۱-۳)

[این آیات] اعلام بیزاری [و عدم تعهد] از طرف خدا و پیامبرش است، نسبت به آن مشرکانی که با ایشان پیمان بسته اند. پس [ای مشرکان]، [چهار ماه] دیگر با امنیت کامل [در زمین بگردید و بدانید که شما نمی توانید خدا را به ستوه، آورید و این خداست که رسواکننده کافران است، و [این آیات] اعلامی است از جانب خدا و پیامبرش به مردم در روز حج اکبر که خدا و پیامبرش در برابر مشرکان تعهدی ندارند. [با این حال] اگر [از کفر] توبه کنید، آن برای شما بهتر است، و اگر روی بگردانید، پس بدانید که شما

خدا را درمانده نخواهید کرد؛ و کسانی را که کفر ورزیدند از عذابی دردناک خبرده.

به ابتکار امام خمینی علیه السلام پس از انقلاب اسلامی مراسم برائت در حج احیا شد. برای آشنایی با مبانی این نظریه و نقش انجام این واجب مهم در دستیابی به اهداف و مقاصد اسلام در جهان معاصر، باید چند نکته را بررسی کرد:

شرک نقطه مقابل توحید است. موحد آن است که به حق و توحید متصل است؛ اما مشرک توهم پرست و تسلیم قوای خیالی است. قوای خیالی که مشرکان می پرستند بر سه قسم است:

۱. بت هوای نفس؛

۲. بت هایی از سنگ و چوب؛

۳. بت قوای ظالم و استبدادی.

به این ترتیب گاهی ممکن است بت هایی باشند که از سنگ و چوب ساخته شده اند، مانند لات و هبل که قبل از بعثت پیامبر صلی الله علیه و آله در حجاز عبادت می شد، اما گاهی این بت، هوای نفس و گاهی نیز تبعیت از مراجع نامشروع و حکومت طاغوت است.

حضرت امام خمینی علیه السلام، استکبار جهانی را یکی از بت هایی دانستند که مسلمانان باید از آن برائت جویند. موحد از دیدگاه ایشان حق و توحید را دیده و نه خودپرست است و نه بت پرست و نه مرجعیت بیگانه را می پذیرد. بلکه مسلمان می بیند که خداوند تنها منشأ قدرت است، پس تنها او را می پرستد و در اطاعت از او تسلیم می شود. منفعت و زیان نمی بیند، مگر به دست خدا. پس، از هیچ کس جز او یاری نمی جوید، از دیگری نمی ترسد و بر هیچ قدرتی غیر از قدرت خدا تکیه نمی کند.

از منظر امام راحل علیه السلام، خطر بزرگی که امروزه جوامع توحیدی را تهدید می کند، شرک عملی به معنای سوم آن است؛ یعنی پذیرش قدرت های استکباری و تسلیم در برابر

آنها. هدف از براءت از مشرکان، مبارزه با این نیروهای ظلم است که خواهان سیطره بر مسلمانان بوده و به استقلال و سربلندی و قدرت مسلمانان جهان ضربه می‌زنند.

انجام مراسم براءت در آیین حج باعث تأکید برگفتمان اسلام، حفظ موجودیت آن و مبارزه با تهدیدات فرهنگی می‌شود. در واقع جنبه‌های تربیتی و معنوی حج در ابعاد سیاسی آن، در مراسم براءت از مشرکین نمایانگر می‌شود. مراسم براءت علاوه بر آنکه مرزهای ارزشی و گفتمانی مسلمانان را با غیرمسلمانان مشخص و معین می‌کند، به آنها اجازه می‌دهد با هر نوع تهدیدی که هویت اسلامی را مورد هدف قرار داده، واکنش نشان دهد.

یکی از دستاوردهای اصلی انجام مراسم براءت از مشرکین در حج برای مسلمانان تقویت حس استکبارستیزی است. استکبارستیزی که یکی از ارزش‌های موردنظر جامعه شیعه در طول قرن‌ها بوده است، گم‌شده بزرگ مسلمانان نیز هست. اگرچه خداوند متعال در قرآن کریم بر عدم پذیرش استکبار و سلطه کافران تأکید کرده است:

- «لَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا»؛ «خداوند برای تسلط کافران بر مؤمنان هرگز راهی قرار نداده است». (نساء/ ۱۴۱)

اما امروز بسیاری از کشورهای اسلامی با انفعال و وادادگی، کشورهای مسلمان را جولانگاه فرهنگی و سیاسی غرب کرده‌اند و این مردم مسلمان هستند که باید با یادآوری این مهم به دولتمردان خود ارزش‌های اسلامی را به یاد دارند.

شیعیان با طرح موضوع براءت از مشرکین و تأکید بر انجام هر ساله آن در مراسم حج به دنبال انتقال فرهنگ استکبارستیزی و مبارزه با بیگانگان به مسلمانان سایر جوامع اسلامی هستند تا از این طریق با نشان دادن اعتراض و انتقاد خود نسبت به نظم جهانی و زورگویی به مستضعفین در عرصه بین‌الملل و جهان اسلام، جایگاه اصیل و رفیع فرهنگ اسلامی را به نمایش بگذارند.

امام خمینی علیه السلام خصوصیات زیر را برای مراسم حج برمی‌شمارد: (هاشمی، ۱۳۸۲، ص ۶۸)

۱. فضای گفت‌وگو، تعامل و تبادل نظر میان مسلمانان؛

۲. زمینه‌سازی افزایش محبت و مدارا؛

۳. برائت از مستکبران و مشرکان.

امام خمینی علیه السلام با تأکید بر کارکرد سیاسی حج، برائت از مشرکان را نماد استکبارستیزی و استقلال‌خواهی می‌داند. در بیان امام خمینی علیه السلام این مراسم محلی برای پشتیبانی از مستضعفان عالم و حمایت از مسلمانان مظلوم و تحت ستم است. ایشان در این خصوص فرموده‌اند:

اعلان برائت... تمرین تشکل مجاهدان برای ادامه نبرد با کفر و شرک و بت پرست‌هاست و به شعار هم خلاصه نمی‌شود که سرآغاز علنی ساختن منشور مبارزه و سازماندهی جنود خدای تعالی در برابر جنود ابلیس و ابلیس‌صفتان است و از اصول اولیه توحید به شمار می‌رود... خلاصه، اعلان برائت مرحله اول مبارزه و ادامه آن مراحل دیگر، وظیفه ماست. (خمینی، ۱۴۰۸ق، ج ۲۰، ص ۳۱۶)

محمدی و فلاح زاده در مقاله «ظرفیت‌های حج در تحقق بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی علیه السلام» برائت از مشرکان را در استحکام برادری و اخوت میان مسلمانان تأثیرگذار دانسته‌اند. از نظر این دو پژوهشگر زمانی که مسلمین کفار را دشمن متخاصم به حساب آورند، روابط خود با دیگر مسلمانان را طوری تنظیم می‌کنند که باعث حفظ منابع، منافع و عزت آنها باشد. (محمدی و فلاح زاده، ۱۳۹۲، ص ۹۱).

امام خمینی علیه السلام نیز با تأکید بر نقش برائت از مشرکان در اتحاد و انسجام مسلمانان بیان داشتند: وقتی جبهه دشمنان و مشرکان مشخص شود، مسلمان تلاش خواهد کرد صف خود را در مقابل آن تعریف کند. این موضوع باعث خواهد شد تمامی مسلمانان

در صف واحد قرار گرفته، اختلافات جزئی را رها کرده و زمینه نفی دشمنان و برائت از آن‌ها را فراهم کنند. (نگارش، ۱۳۸۹، ص ۱۴۲)

از منظر آیت الله خامنه‌ای نیز دو بعد استکبارستیزی و وحدت در دل برائت از مشرکین وجود دارد. ایشان در سخنانی در دیدار با کارگزاران حج در سال ۱۳۹۷ بیان داشتند:

ملت ایران بعد از پیروزی انقلاب، به برکت هدایت امام بزرگوار، یک معنای جدیدی از حج را فهمید... با پیام امام بزرگوار ما، مفاهیم جدیدی از حج برای ملت ایران آشکار شد... حج همراه با برائت، حج همراه با تفاهم با مسلمین، حجتی که مظهر ﴿أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ﴾ و ﴿رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾ است.^۱

رهبر معظم انقلاب دفاع از مظلوم در حج را وظیفه‌ای برآمده از تعالیم اسلام می‌داند و عقیده دارد که شیعیان اگر در حج از ملت فلسطین، یمن و یا دیگران حمایت می‌کنند سیاستی است عین تعالیم اسلامی؛ زیرا در اسلام دفاع از مظلوم یک فریضه دینی است.^۲ در شرایطی که آمریکا، اسرائیل و قدرت‌های غربی کینه خود نسبت به مسلمانان را در شیوه‌های مختلف حتی به شکل بی‌رحمانه به نمایش می‌گذارند، اعلام موضع مسلمانان در بزرگ‌ترین اجتماع مسلمانان جهان نسبت به این موضوعات، امری ضروری است. ضربه‌ای که این اتحاد به دشمن‌های جهانی می‌زند، باعث شده دشمنان تلاش کنند تا با طرح مسائل حاشیه‌ای، حج را به محلی برای تشدید اختلافات مسلمانان و مواجهه شیعه و سنی تبدیل کنند.

برای تأثیر بیشتر مراسم برائت از مشرکان بر جوامع اسلامی لازم است اتحاد کلمه میان مسلمانان برقرار و این آیین به مراسمی وحدت بخش و دشمن شکن تبدیل شده

۱ بیانات در دیدار کارگزاران حج ۲۵/۰۴/۱۳۹۷

۲ بیانات در دیدار کارگزاران حج ۱۲/۰۴/۱۳۹۸

و مسلمانان جهان را از خواب غفلت بیدار کند. در غیر این صورت این موضوع به جای تأثیرگذاری خود به محلی برای اختلافات میان مسلمین تبدیل خواهد شد.

ب) نقش و جایگاه تقیه در تقویت همگرایی و وحدت مسلمانان در حج

همگرایی بیانگر شرایطی است که در آن، سازمان‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، امنیتی و دستگاه‌های ارتباطی واحدهای مختلف، با حذف عوامل اختلاف برانگیز و تعصبات ملی‌گرایانه به نفع اهداف جمعی و منافع مشترک، به حدی به هم نزدیک می‌شوند که نظام جدیدی از روابط، جایگزین نظام پیشین می‌شود. (ولایتی و محمدی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۳)

وجود ارزش‌های دینی مشترک میان مذاهب مختلف اسلامی این امکان را به مسلمانان می‌دهد تا در پرتو ظرفیت‌های حج در مسیر وحدت، همگرایی و انسجام امت اسلامی حرکت کنند. این موضوع کنار تأکیدات مکرر بزرگان دین مبین اسلام در احادیث و روایات بر موضوعاتی مبنی بر دوری از تفرقه و دعوت به وحدت نشان‌دهنده نظر شارع مبنی بر لزوم همگرایی و وحدت میان مسلمانان است.

با وجود تمام این تأکیدات، جهان اسلام در طول تاریخ خود همواره به جدایی، تشتت و تفرقه دچار بوده است. دلیل آن نیز تأکید بر مسائل تفرقه برانگیز به جای تأکید بر مظاهر وحدت بخش بوده است. حج به عنوان یکی از کانون‌های وحدت بخش جهان اسلام نیز خود گاهی زمینه اختلاف می‌شود. اما در طول سالیان اخیر و به خصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی این شیعیان بودند که با تأکید بر تقیه زمینه ایجاد اختلافات را تا حدودی از بین برده‌اند.

برخی از مصادیقی که فقهای امامیه تقیه در آن را برای حفظ وحدت مسلمانان جایز دانستند، عبارت است از:

- تبعیت از تقویم حاکم (وقوف در عرفات طبق نظر اهل سنت)

- شرکت در نمازهای جماعت

- سجده بر سنگفرش مسجد الحرام

- ترک اقدامات تحریک کننده؛ مانند استفاده از مهر

- پنهان کردن عقاید اختلاف انگیز و تأکید بر مشترکات

مقام معظم رهبری در خصوص لزوم تقیه برای حفظ وحدت فرموده‌اند:

در روایات صادره از ائمه هدی علیهم‌السلام تأکید شده است، تحریض شده است که در مسجد الحرام، یا مسجد النبی با کسانی که شیعه نیستند نماز بخوانید، در نماز آنها شرکت کنید، به آنها اقتدا کنید؛ [اینها] روایات ماست؛ این الفت است، این ایجاد الفت بین برادران مسلمان است... تشکیل امت اسلامی در اجتماعات بزرگ مسلمین جزو آن چیزهایی است که در حج وجود دارد.^۱

از مجموع نکات مهمی که در این زمینه مهم است، عبارتند از:

۱. شیعیان نباید از حضور میان جماعت مسلمانان کناره‌گیری کنند. باید در نماز و دیگر اعمال خیر شرکت کنند.

۲. شیعیان باید از انجام اقداماتی که به سرزنش بزرگان شیعه بینجامد، خودداری کنند.

۳. وحدت کلمه و دوری از تفرقه مهم‌ترین سلاح مسلمین در برابر مستکبرین است که از دل تفاهم و همدلی بیرون می‌آید.

۴. عدم رعایت تقیه اگر منجر به اختلاف، تفرقه و از بین رفتن وحدت شود یکی از عوامل اصلی انحطاط و عقب ماندگی مسلمانان و کشورهای اسلامی خواهد بود که به تعبیر امام خمینی علیه‌السلام «اساس همه بدبختی‌ها و عقب افتادگی‌ها» و «رمز تمام گرفتاری‌ها» است. (خمینی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵، ص ۲۹۳)

برای افزایش وحدت مسلمانان در حج با توجه به فرهنگ سیاسی شیعه می‌توان

اقدامات زیر را انجام داد:

۱. اطلاع‌رسانی: در مراحل قبل از حج، ارائه اطلاعات و آموزش‌های لازم برای مسلمانان درباره شیوه‌ها، روش‌ها و آداب حج، به ویژه برای زائران نوآموز، می‌تواند به افزایش وحدت کمک کند.
۲. ترویج همکاری: برگزاری کارگاه‌ها و جلساتی با موضوع ترویج همکاری و همدلی بین زائران، می‌تواند به تشویق آنها برای حل و فصل مشکلات احتمالی با سایر مسلمانان کمک کند.
۳. ایجاد فضای مذهبی مشترک: فراهم کردن فضایی مناسب برای برگزاری نشست‌ها، سخنرانی‌ها و برنامه‌های مذهبی می‌تواند به تقویت ارتباط بین مسلمانان و افزایش وحدت آنها کمک کند.
۴. اجرای مراسم مشترک: برگزاری مراسم‌های مشترکی مانند نماز جماعت، قرآن‌خوانی، بهره‌برداری از آب زمزم و... در مکان‌های مشترک، می‌تواند احساس وحدت و همبستگی را به وجود آورده و نزدیکی‌های مذهبی را تقویت کند.
۵. ترویج احترام متقابل: ترویج همبستگی و احترام متقابل بین مسلمانان اهل سنت و شیعه، می‌تواند به ایجاد وحدت و همدلی میان زائران کمک کند.
۶. استفاده از رسانه‌ها: بهره‌برداری از رسانه‌های مختلف - از جمله تلویزیون، رادیو، اینترنت و شبکه‌های اجتماعی - برای ترویج پیام‌های وحدت و همدلی در میان زائران می‌تواند به عنوان یک ابزار مؤثر برای افزایش وحدت در حج استفاده شود.

ج) نقش و جایگاه عدالت‌خواهی در تقویت ظلم‌ستیزی در میان حجاج

در طول تاریخ عدالت‌خواهی جایگاه ویژه‌ای در فرهنگ سیاسی تشیع داشته است. با پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، عدالت‌خواهی به ویژگی بارز جریان شیعی تبدیل شد که بسیاری از متفکران اهل سنت به آن اذعان داشتند. این عنصر موجود

در فرهنگ سیاسی تشیع تأثیر بسزایی در صدور انقلاب و در تحولات موسوم به بیداری اسلامی در کشورهای عربی داشت؛ به طوری که میان تمام نهضت‌های منطقه‌ای یک ویژگی منحصر به فرد مشترک بود و آن چیزی نیست، جز «عدالت‌طلبی».

صدور انقلاب که شعاری از سوی امام خمینی علیه السلام ناظر بر بعد نرم‌افزاری و تبلیغ آرمان‌های انقلاب از طریق جنبش نرم بود، تأثیر خود را پس از چند دهه بر مردم کشورهای اسلامی گذاشت و موجب به وجود آمدن محور مقاومت علیه استکبار جهانی به سردمداری آمریکا و رژیم صهیونیستی شد. رهبر کبیر انقلاب اسلامی در خصوص نحوه صدور انقلاب با اشاره به بعد نرم‌افزاری آن بیان داشتند:

ما که می‌گوییم اسلام را می‌خواهیم صادر کنیم، معنایش این نیست که ما سوار طیاره بشویم و بریزیم به ممالک دیگر... آنکه ما می‌توانیم این است که به وسیله دستگاه‌هایی که داریم... به وسیله گروه‌هایی که به خارج می‌روند، اسلام را آن طوری که هست معرفی کنیم، اگر آن طوری که هست معرفی بشود، مورد قبول همه خواهد بود. (خمینی، ۱۴۰۸، ق، ج ۱۸، ص ۲۴۳)

یکی از بهترین مکان‌ها برای انتقال نرم افکار و عقاید انقلابی میان مسلمانان، حج است. حج به طور مستقیم و غیرمستقیم تأثیرات قابل توجهی بر رویدادها و اتفاقات موسوم به بیداری اسلامی (بهار عربی) در خاورمیانه داشته است البته، باید توجه داشت که حج به عنوان یک رویداد مذهبی، تأثیراتی دارد که ممکن است با عوامل دیگر تلفیق شود و تأثیراتش را تعیین کند.

یکی از ابزارهای مهم شیعه برای رساندن پیام عدالت‌خواهی، استفاده از فرصت حج است. حج می‌تواند علاوه بر زمینه‌سازی وحدت، احیاکننده روح عدالت‌طلبی، عزت‌خواهی و دفاع از حق در میان مسلمانان باشد.

امام حسین علیه السلام در آغاز حرکت و نهضت خود، شهر مکه و اجتماع عظیم حاجیان را انتخاب کرد و اولین خطبه‌های حضرت علیه حکومت یزید در مکه ایراد شده است.

آن حضرت قبل از حرکت به سوی کربلا، چند ماه در مکه ماند تا حجاج بیایند و ایشان اوضاع سیاسی، اقتصادی و دینی حکومت یزید را برای زائران خانه خدا بیان کنند و آنها هریک حامل پیام امام علیه السلام در میان مردم منطقه خود شوند. بعد از آن بود که امام به سوی کوفه و کربلا حرکت کرد. در دوره‌های پس از آن حضرت نیز همواره مکه و حج، فرصتی برای دفاع از حق و عدالت و بیداری مسلمانان بوده است. (کرباسی، ۱۳۹۰)

به این ترتیب عدالت‌خواهی یکی از مؤلفه‌ها و ظرفیت‌های موجود در فرهنگ سیاسی شیعه است که در سالیان اخیر به طور مستقیم چندان بررسی نشده، اما از تحولات موجود در کشورهای اسلامی به خصوص در دو دهه گذشته مشخص است این مؤلفه از طریق انقلاب اسلامی ایران تأثیر بسیاری بر مسلمانان دیگر کشورها داشته است. به طور حتم بخشی از این انتقال فرهنگ از طریق حج بوده، اما برای اثبات آن نیاز به مشاهدات میدانی و تحقیقات پیمایشی است که تاکنون به آن پرداخته نشده است. با تمام این تفاسیر با وجود آنکه ظرفیت حج در انتقال فرهنگ عدالت‌خواهی میان مسلمانان بسیار زیاد است، اما به نظرمی رسد تاکنون استفاده چندان از این ظرفیت نشده است.

عنصر عدالت‌خواهی موجود در فرهنگ سیاسی شیعه می‌تواند به طور مستقیم و غیرمستقیم بر حج، به عنوان یک پدیده مذهبی، اجتماعی و سیاسی، تأثیرگذار باشد. در پایان این بخش به چند نمونه از ظرفیت‌های حج پیرامون تأثیر عدالت‌خواهی اشاره خواهد شد:

یک - ایجاد ذهنیت برابری و عدالت میان مسلمانان

مناسک حج بر پایه برابری و عدالت بنا شده است. همه حجاج، فارغ از نژاد، جنسیت، ثروت و مقام اجتماعی، در انجام مناسک حج یکسان هستند. لباس احرام، که ساده و بی‌پیرایه است، نمادی از برابری و یکسانی در برابر خداوند است. وقوف در

عرفات، یکی از مهم‌ترین مناسک حج، فرصتی برای تأمل در عدالت و ظلم و یادآوری وضعیت مظلومان عالم است.

دو- تفسیر عدالت خواهانه از حج

حج می‌تواند به عنوان فریضه‌ای عدالت خواهانه تفسیر شود؛ زیرا در مناسک حج - از جمله رمی جمرات - به مسلمانان یادآوری می‌شود که حاجی نباید در برابر سوسه و انحراف شیطان سکوت کند و باید مخالفت با آن را به صورت عملی به نمایش بگذارد. در آیه برائت از مشرکین نیز به صراحت از مسلمانان خواسته شده در برابر ظلم و ستم سکوت نکنند و برای تحقق عدالت در جهان تلاش کنند.

سه - ظلم ستیزی در حج

در طول تاریخ، حج به عنوان ابزاری برای ظلم ستیزی و دفاع از مظلومان نیز محل توجه قرار گرفته است؛ برای مثال پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در خطبه غدیر، در حجة الوداع، خداوند را با صفت دادگری و سرکوب کننده ستمگران معرفی کرده‌اند:

فَهُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمُتَّقِينَ الصَّنْعَةَ، الْحَسَنُ الصَّنِيعَةَ، الْعَدْلُ الَّذِي لَا يَجُورُ
وَالْأَكْرَمُ الَّذِي تَرْجِعُ إِلَيْهِ الْأُمُورُ... قَاصِمٌ كُلِّ جَبَّارٍ عَنِيدٍ وَمُهْلِكٌ كُلِّ شَيْطَانٍ مَرِيدٍ.
(طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۵۸).

پس اوست «الله» که معبودی به جز او نیست. همو که صنّعش استوار است و ساختمان آفرینش زیبا. دادگری است که ستم روا نمی‌دارد و کریمی که کارها به او باز می‌گردد.

اوست شکننده هر ستمگر سرکش و نابودکننده هر شیطان رانده شده.

این تأکید از سوی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آن هم در حجة الوداع نشان دهنده اهمیت بالای ظلم ستیزی است. به علاوه آنکه در روایات متعدد اشاره شده است که اگر ظلم کسی ثابت شود، آن ظلم یکی از مهم‌ترین مصادیق منکر بوده و سکوت مسلمانان در مقابل آن

جایز نیست بود. براساس آموزه‌های فرهنگ سیاسی شیعه ملت‌های مظلوم ورنج دیده، اگر مظلومیت خود را اعلام نکنند و دست به اعتراض مسالمت‌آمیز برای اصلاح اوضاع نزنند، چراغ سبزی به ظالم نشان داده‌اند تا دامنه ظلم خود را گسترده‌تر کنند^۱.

چهار- حج و مبارزه با ظلم اقتصادی

حج می‌تواند به عنوان ابزاری برای مبارزه با ظلم اقتصادی استفاده شود. با ترویج فرهنگ انفاق و صدقه در بین حجاج، می‌توان به فقرا و نیازمندان در سراسر جهان کمک کرد. همچنین حجاج در صورت پیش‌بینی سازوکار مناسب، می‌توانند با سرمایه‌گذاری در کشورهای فقیر، به توسعه اقتصادی آنها کمک کنند.

پنج- حج و مبارزه با ظلم نژادی

حج می‌تواند به عنوان ابزاری برای مبارزه با ظلم نژادی استفاده شود. در حج، همه افراد از هر نژاد و قومیتی در برابر خداوند یکسان هستند. حجاج می‌توانند با به اشتراک گذاشتن تجربیات خود با دیگران، به ترویج برابری نژادی در جوامع خود کمک کنند.

شش- حج و مبارزه با ظلم سیاسی

حج می‌تواند به عنوان ابزاری برای مبارزه با ظلم سیاسی استفاده شود. حجاج می‌توانند با دعا برای آزادی و عدالت در جهان، از مظلومان و ستمدیدگان حمایت معنوی کنند. همچنین حجاج می‌توانند با شرکت در فعالیت‌های سیاسی، به ترویج عدالت و آزادی در میان امت‌های اسلامی کمک کنند.

هفت- حج و مسئولیت‌پذیری اجتماعی

حج می‌تواند به عنوان ابزاری برای ترویج مسئولیت‌پذیری اجتماعی استفاده قرار

۱ سخنان شیخ عیسی قاسم، رهبر شیعیان بحرین.

شود. حجاج همچنین می‌توانند با تعهد به انجام کارهای نیک و خیرخواهانه، به حل مشکلات اجتماعی در جوامع خود کمک کنند.

تقویت مسئولیت‌پذیری اجتماعی در حج می‌تواند به روش‌های مختلفی به تقویت عدالت خواهی منجر شود. حجاج با درک مسئولیت‌های اجتماعی خود در قبال هم‌نوعان و محیط زیست، می‌توانند آگاهی خود را از مفاهیم عدالت و ظلم افزایش دهند. این امر می‌تواند به آنها کمک کند تا در برابر ظلم و ستم سکوت نکنند و برای تحقق عدالت در جهان تلاش کنند.

حجاج همچنین می‌توانند با تعهد به صلح و دوستی، به ایجاد فضایی عادلانه و صلح‌آمیز در حج کمک کنند. این امر می‌تواند به آنها کمک کند تا در برابر تبعیض و نفرت بایستند و به ترویج احترام به همه انسان‌ها، فارغ از نژاد، قومیت، جنسیت و مذهب، بپردازند.

چالش‌های عدالت خواهی در حج

برخی از چالش‌های عدالت خواهی در حج عبارتند از:

- تبعیض اقتصادی و اجتماعی در میان حجاج
- استفاده از حج به عنوان ابزاری برای ترویج ایدئولوژی‌های خاص
- عدم وجود زمینه برای آزادی بیان و عقیده برای حجاج
- کمبود آگاهی در میان مسلمانان
- عدم وجود اراده سیاسی در دولت‌ها برای ایجاد زمینه عدالت خواهی در حج

راهکارهای ترویج عدالت خواهی در حج

- افزایش آگاهی حجاج درباره مفاهیم عدالت و ظلم
- تشویق حجاج به دفاع از مظلومان و ستمدیدگان

- محور قرار دادن مشترکات دینی و اعتقادی

- ترویج فرهنگ گفت‌وگو

- ایجاد پرسش در زمینه معضلات امروز جهان اسلام و تلاش برای یافتن پاسخ مشترک در خصوص آن.

به این ترتیب آن‌گونه که بیان شد، حج می‌تواند به عنوان ابزاری برای ترویج عدالت و ظلم‌ستیزی استفاده شود. با رفع چالش‌های موجود و ترویج فرهنگ عدالت‌خواهی در میان حجاج، می‌توان حج را به فریضه‌ای عدالت‌خواهانه و ظلم‌ستیزانه تبدیل کرد.

نتیجه‌گیری

تاریخ پرفراز و نشیب تشیع، سرشار از تحولاتی است که الهام‌بخش بسیاری از مسلمانان در سراسر جهان بوده و به نفوذ فرهنگ سیاسی تشیع در میان آنها کمک کرده است.

ائمه اطهار علیهم‌السلام، به دلیل شجاعت، عدالت‌خواهی و فداکاری میان مسلمانان شناخته شده و قابل احترام هستند. این بزرگواران الگوهای مهمی برای بسیاری از مسلمانان در سراسر جهان هستند. نفوذ فرهنگ سیاسی تشیع در میان مسلمانان، یک فرآیند پیچیده و چندوجهی است که تحت تأثیر عوامل مختلفی - مانند تاریخ، سیاست، فرهنگ و مذهب - قرار گرفته است. این نفوذ، همواره با چالش‌ها و موانعی روبه‌رو بوده است، اما همچنان به عنوان یک جریان فکری و سیاسی مهم در جهان اسلام باقی مانده است. حج به عنوان یکی از مظاهر مهم اسلام نیز به طور مستقیم و غیر مستقیم تحت تأثیر فرهنگ سیاسی شیعی قرار گرفته است. این تأثیرپذیری از زمان ابلاغ آیه برائت از سوی پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و از طریق علی رضی‌الله‌تعالی‌عنه آغاز شد و با نزول آیه ولایت در حجة الوداع تداوم یافت. حج‌گزاری سالانه ائمه اطهار همواره با نکاتی الهام‌بخش برای جامعه اسلامی همراه بود و آغاز حرکت انقلابی امام حسین رضی‌الله‌تعالی‌عنه از حج در سال ۶۱ هجری قمری پیوند میان حج و شیعه را بیش از پیش نمایان ساخت. اگرچه در

سال‌های غیبت کبری حرکت‌های شیعی کمابیش تأثیراتی بر چگونگی انجام مناسک حج داشته‌اند، اما پس از پیروزی انقلاب اسلامی و با رهبری هوشمندانه امام خمینی علیه السلام نگاه‌ها به حج تغییر کرد و این تحولات باعث شد نقش فرهنگ سیاسی شیعه بر حج و ظرفیت‌های آن، در تقویت وحدت، استکبارستیزی، ظلم‌ستیزی و بیداری امت اسلامی بیش از پیش نمایان شود.

اما به نظر می‌رسد در طول سالیان اخیر به دلیل تشدید اختلافات میان دولت‌های اسلامی، از سوی سازمان‌های تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیر برنامه ویژه‌ای برای استفاده از ظرفیت‌های فرهنگ سیاسی تشیع بر مسلمانان در حج دیده نمی‌شود. اگر مسلمانان از ابتدا از این ظرفیت به خوبی استفاده می‌کردند، امروز شاهد بروز برخی مشکلات در میان مسلمانان نبودیم.

ظرفیت عظیم و گسترده حج این قابلیت را دارد که هویت اسلامی را به مسلمان بازگرداند. اما در استفاده از تمام ظرفیت‌های حج غفلت بزرگی صورت پذیرفته است. حج، توانایی ساخت فرصت‌های بی‌نظیری برای مسلمانان دارد که به کمک آن برنامه‌های جدیدی برای آینده قابل پیش‌بینی است.

در این پژوهش به نقش سه مؤلفه فرهنگ سیاسی تشیع - یعنی استکبارستیزی، عدالت‌خواهی و تقیه در حج - اشاره و به برخی از نقش‌ها و کارکردهای آن در حج پرداخته شد. با این امید که نهادهای تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیر با توجه به این مؤلفه‌ها و سایر مؤلفه‌های فرهنگ سیاسی شیعه به هر چه گسترده شدن ابعاد سیاسی اجتماعی حج همت بگمارند.

منابع:

۱. ابوطالبی، مهدی (۱۳۸۴)، «نقش فرهنگ سیاسی شیعه در انقلاب اسلامی ایران»، معرفت، بهمن ۱۳۸۴، ش ۹۸، ص ۱۰-۲۳.
۲. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم و بشیر سلیمی (۱۳۸۸) شیعه‌شناسی، آشنایی با مذاهب اسلامی، وحدت اسلامی و پاسخ به شبهات، تهران، مشعر.
۳. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم (۱۳۷۱)، «تقریب بین شیعه و سنی در مناسک حج»، میقات حج، شماره ۱.
۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۶۶ ش)، تصنیف غررالحکم و دررالحکم، قم، دفتر تبلیغات، چاپ اول.
۵. جهانگیری، جهانگیر و بوستانی، داریوش (۱۳۸۴) «بررسی عوامل مؤثر بر فرهنگ سیاسی مطالعه موردی: افراد ۱۱ سال به بالای شهر شیراز»، دانشکده علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز، بهار ۱۳۸۴، ش ۸۱، ص ۴۳۸ تا ۴۱۱.
۶. حیدری، مظاهر (۱۳۹۸) «مبانی و اصول گفت‌وگواز منظر اسلام»، میقات حج، مرداد ۱۳۹۸، دوره ۲۷، شماره ۱۰۸، ص ۱۱۹-۱۴۶.
۷. جمعی از نویسندگان (۱۳۸۸)، فرهنگ زیارت: فصلنامه فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، تاریخی، سازمان حج و زیارت، حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارات.
۸. خمینی، سید روح‌الله (۱۳۶۸ ش)، الرسائل، اسماعیلیان، قم، چاپ سوم.
۹. ----- (۱۴۰۸ ق)، صحیفه امام، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، تهران
۱۰. ----- (۱۴۱۵ ق)، المکاسب المحرمه، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۱. طالقانی، محمود (۱۳۷۴) «حج در کتاب خداوند»، میقات حج، ۱۲ تیر ۱۳۷۴ دوره ۳، شماره ۱۲.
۱۲. غیائی، هادی (۱۳۹۷)، «ابعاد تمدنی نهاد زیارت در فرهنگ شیعی»، فصلنامه پژوهشنامه حج و زیارت، دوره ۳، ش ۲، ص ۱۳۷-۱۶۸.
۱۳. رزاقی، سهراب (۱۳۷۵)، «مؤلفه های فرهنگ سیاسی ما»، نقد و نظر، تابستان و پاییز ۱۳۷۵، ش ۷ و ۸، ص ۲۰۰ - ۲۱۳.
۱۴. زارع، عیسی و طیبه خیراندیش (۱۳۹۷)، «بازخوانی مفهوم استکبار و روش های استکبارستیزی از منظر قرآن»، یازدهمین همایش بین المللی پژوهش های قرآنی.
۱۵. شریعتی، سارا (۱۳۹۲)، کتاب شناسی انتقادی جامعه‌شناسی تشیع، تهران، نگاه معاصر.
۱۶. کوزر، لئیس و روزنبرگ، برنارد (۱۳۹۳)، نظریه های بنیادی جامعه‌شناسی، ترجمه فرهنگ ارشاد، تهران: نشرنی.
۱۷. کرباسی، محمدرضا (۱۳۹۰)، «نقش کنگره بین‌المللی حج در بیداری

۲۴. نجمی، محمد صادق (۱۳۷۸)، تبیین حکم امام علیه السلام بر حضور شیعیان در نمازهای حرمین شریفین، میقات حج، دوره ۸، ش ۳۰.
۲۵. نفیسی، رسول (۱۳۸۴) «فرهنگ سیاسی و هویت ملی»؛ مطالعات ملی، پاییز ۱۳۸۴، ش ۳، ص ۴۱۱ تا ۴۳۳.
۲۶. ولایتی، علی اکبر و سعید محمدی، رضا (۱۳۸۹)، «تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام»، دانش سیاسی، ش ۶، ص ۱۵۱-۱۷۹.
۲۷. هاشمی، سید محمد (۱۳۸۲)، امام خمینی و همگرایی جهان اسلام، زاهدان، دفتر نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان.
۲۸. هاشمی، علیرضا (۱۳۸۸) سفرهای زیارتی در فرهنگ مردم، تهران، مشعر.
۲۹. هیکی، احمد، و یوسفی، بهرام (۱۳۹۴)، «بررسی رهیافت های مختلف فرهنگ سیاسی». کنفرانس بین المللی علوم انسانی، روانشناسی و علوم اجتماعی.
1. ALMOND, GABRIEL A & SIDNEY VERBA, The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations, 1963, Sage Publications, Inc.
- اسلامی»، فصلنامه سخن جامعه، دوم، سال اول، زمستان ۱۳۹۰.
۱۸. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق)، الأصول من الکافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم.
۱۹. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۴ ق) تصحیح اعتقادات الامامیه، قم، کنگره شیخ مفید، چاپ دوم.
۲۰. موذنی، محمد سعید و حمید موذنی بیستگانی، (۱۳۹۹) «کیفیت تعظیم شعائر و عناصر دخیل در مشروعیت آن (از منظر فقهای امامیه و مغرب)»، فصلنامه پژوهشنامه حج و زیارت، دوره ۵، ش ۳، ص ۸۹-۱۰۹.
۲۱. محمدی، محسن و محمد هادی فلاح زاده (۱۳۹۲)، «ظرفیت های حج در تحقق بیداری اسلامی در اندیشه امام خمینی علیه السلام»، مطالعات انقلاب اسلامی، دوره ۱۰، ش ۳۳، ص ۸۳-۱۰۲.
۲۲. معاون، زهرا و مجید موحد (۱۳۹۸)، «جایگاه زیارت نزد گردشگران و نقش آن در تثبیت ارزش های فرهنگی (مطالعه مردم نگارانه در اماکن زیارتی شهر شیراز)»، فصلنامه پژوهشنامه حج و زیارت، دوره ۴، ش ۱، ص ۱۲۵-۱۴۷.
۲۳. مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، مجموعه آثار مرتضی مطهری، ج ۱، تهران، صدرا.

